

7. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – К., 1996. – 190 с.
8. Моздир М. Хрест у селі Зимне біля Володимира (до питання атрибуції) // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної наукової конференції). – Івано-Франківськ-Галич: Плай, 1998. – С.146–149.
9. Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса: Чорномор'я, 1997. – 165 с.; іл.
10. Сапожников І.В. Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів і могил // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Одеса: ОКФА, 1998. – Т.1. – С.7–20.
11. Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести південного Побужжя // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Одеса: ОКФА, 1998. – Т.1. – С.193–198.
12. Телегін Д. Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Одеса: ОКФА, 1998. – Т.1. – С.186–192.
13. Фольварків М. Село Демня в повіті Жидачовском. – Коломия, 1912. – 21 с.
14. Хом'як Л. Меморіальна різьба Нараївських каменотесів // Родовід. — 2002. – Ч.18–19. – С.142–151.
15. Цинкаловський О. Данилова пам'ятка на Волині // Життя і знання. – 1933. – Ч.4 (67). – С.99.
16. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т.82. – 29 с.
17. Шувалов Р. Козацьке кладовище // Пам'ятки України. – № 1-6. – 1993. – С.180–181.
18. Щербаківський Д. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Одеса: ОКФА, 1998. – Т.1. – С.174–185; іл.

УДК 78(477)

Алла Іванівна Литвиненко
кандидат мистецтвознавства, доцент
Полтавського державного педагогічного
університету ім. В.Г. Короленка

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ТА МУЗИЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІРМТ

Розглянуто гастрольно-концертну й просвітницьку діяльність Полтавського відділення Імператорського російського музичного товариства, побудовану на засадах європейських культурних традицій. Доведено, що увага симфонічного оркестру Д. Ахшарумова до національних, зокрема регіональних творчих надбань, а також якісне інформаційно-просвітницьке забезпечення концертної діяльності були наслідком прогресивних європейських культурно-мистецьких принципів, пропагованих Полтавським відділенням ІРМТ.

Ключові слова: *гастрольно-концертна діяльність, просвітницька діяльність, музичне товариство, європейські культурні традиції, репертуар.*

The work analyses touring, educational and cultural activities of the Poltava Branch of Imperial Russian Musical Company based on the principles of European cultural traditions. It proves that attention paid by D. Akhsharumov's philharmonic orchestra to the national, and, particularly, regional artistic accomplishments, as well as high quality informational and educational support of the performances stemmed from progressive European cultural and artistic principles, promoted by the Poltava Branch of IRMC.

Key words: *touring, educational and cultural activity, musical society, European cultural traditions, repertoire.*

На початку ХХ ст. процеси професіоналізації музичної сфери на Полтавщині відповідали принципам, які склалися в Російській імперії у II половині ХІХ ст. під впливом європейських традицій. Послідовність їх була така: зростання запитів суспільства, активізація музично-концертного життя, що вимагало від громадськості заснування мистецьких товариств, філармоній, театрів, відкриття відповідних навчальних закладів.

Процеси професіоналізації пройшли низку основних етапів:

- активізація музичного виконавства (як місцевого, так і гастрольного) та зростання культурного рівня жителів і його художніх запитів;
- заснування культурних закладів, мистецьких товариств, спілок, вінцем яких стало Полтавське відділення Імператорського російського музичного товариства (ІРМТ);
- розвиток музичної освіти у загальноосвітніх і приватних мистецьких закладах, вершиною яких стало відкриття музичних класів при ІРМТ, а згодом – училища.

Базою для заснування Полтавського відділення стала діяльність Спілки любителів симфонічної музики, заснованої в Полтаві 1897 р. Її ініціаторами були Олексій Лісовський (секретар земської управи у Полтаві) і Дмитро Ахшарумов (скрипаль, композитор, диригент, педагог). До першого складу колективу входили музиканти-аматори, лише невелика кількість яких мала професійну музичну освіту. Серед найактивніших учасників спілки: дружина племінника М. Гоголя піаністка Н. Головня; О. Лісовський; головний лікар губернської земської лікарні скрипаль Є. Святловський; помічник секретаря губернської земської управи Д. Пищимуха; скрипаль-концертмейстер М. Волинський; альтист Ф. Климентов; службовець земської управи, віолончеліст О. Могилевський; фаготист Л. Торговецький; кларнетист З. Волинський (батько скрипаля); флейтист Фріденталь; гобоїст із військового духового оркестру рядовий Недельче (єдиний солдат в оркестрі).

Прем'єрний виступ оркестру 28 січня 1898 р. був схвалений полтавською публікою. Окрилені успіхом музиканти захопилися ідеєю розширення творчих можливостей колективу, в результаті чого було порушено клопотання перед Головною дирекцією Санкт-Петербурга про відкриття місцевого губернського відділення ІРМТ. Ухвала набула чинності 7 лютого 1899 р., й уже 1 березня відбулося перше засідання Полтавського ІРМТ. До складу дирекції входили К. Балясний (перший голова), С. Бразоль (член губернської ради), В. Князев (губернатор) та ін.

Із відкриттям у Полтаві відділення ІРМТ колектив набув офіційного статусу. До його складу ввійшли професійні музиканти, що сприяло розширенню виконавських можливостей оркестру. Визначна роль в організації оркестрової справи належала головному диригентові Д. Ахшарумову. Він із перших днів зумів організувати роботу оркестрантів, що забезпечило стабільне функціонування оркестру і перетворило його на один із найактивніших колективів імперії. Він здійснив низку гастрольних поїздок по Україні та за кордоном, дав величезну кількість концертів. Лише оркестр Петербурзького відділення ІРМТ і Полтавський симфонічний оркестр відповідали вимогам щодо професійного рівня постійно діючого мистецького колективу [4, 52].

Своєрідною кульмінацією першого року стало успішне завершення сезону тріумфальним виконанням “Героїчної симфонії” Л. ван Бетховена, що засвідчено на сторінках “Полтавських губернських ведомостей”: “Ми повинні привітати наше Полтавське відділення з тим заслуженим успіхом <...> і великим художнім прогресом, який воно виявило минулого сезону. Рідко коли провінційне відділення так успішно могло розпочати свою діяльність. Цим варто пишатися” [4, 56].

Вдало організовані, репертуарно змістовні виступи оркестру поступово завойовували дедалі більшу прихильність і визнання публіки. Перші виступи оркестру не пройшли повз увагу критиків не лише місцевих, а й центральних періодичних видань: “Концерти виклика-

ють високу зацікавленість міської громадськості і багато в чому сприяють її художньому розвитку. <...> Рівень виступів [колективу – А. Л.] далеко не аматорський, а серйозний, художній, – програма під силу серйозному музичному товариству” [2, 102].

Репертуар перших концертів мав чітке академічне спрямування і складався із симфонічних та оркестрових творів західноєвропейських композиторів-класиків: Л. ван Бетховена, Г. Берліоза, Й. Гайдна, К. Глюка, К. Вебера, Ф. Мендельсона, В. А. Моцарта, Ф. Шуберта, Р. Шумана, Чільне місце у репертуарі оркестру посідали твори й російських композиторів: П. Чайковського, О. Бородіна, М. Глінки, О. Даргомижського, М. Римського-Корсакова, А. Рубінштейна, Е. Направника, П. Хвоцинського, С. Юферова, В. Сенілова, П. Шенка.

Поряд із виконанням творів європейських і російських композиторів, оркестр виступав активним пропагандистом творчості українських митців, часто був першим їх виконавцем. На сторінках преси знаходимо позитивний відгук про виконання сюїти “Елевзинські містерії” І. І. Рачинського (Полтава, 1913). З успіхом звучала симфонія d-moll В. Сокальського (1901).

Високоорганізований і професійно досконалий оркестр Д. Ахшарумова був прекрасною виконавською базою і можливістю втілення творчих задумів, що суттєво стимулювало мистецькі пошуки багатьох композиторів регіону. У зв'язку з цим діяльність низки полтавських музикантів була представлена широким спектром жанрів симфонічної музики – від інструментальних мініатюр до крупних циклічних творів. Уперше прозвучали симфонічна фантазія “Метелики”, “Papillons” О. Немеровського (1900); симфонічна прелюдія “Un poco di Saint-Saëns”, “Концертна увертюра” (b-moll) Л. Лісовського; “Українська сюїта” Вл. Оголевця (1918); “Елегія для струнного оркестру”, “Сюїта”, “Менует”, “Бурлеск”, “Варіації на тему Леклера”, *Fantasia lugubre*, “Andante elegiaco” Д. Ахшарумова. У стилістиці музичних творів нового покоління композиторів вдало поєднувалися традиції пісенного симфонізму, започаткованого класиками української музики М. Лисенком і М. Колачевським, з інтонаціями сучасної музичної мови. Традиції пісенного симфонізму втілені в “Українській увертюрі” і “Думці” для струнних Л. Лісовського; “Українській сюїті” Вл. Оголевця; “Сюїті на українські теми у стилі старовинної музики” Д. Ахшарумова. Імена полтавських композиторів бачимо серед авторів одночастинних і циклічних симфонічних творів, у яких активно використовуються народні мелодії. Наприклад, Л. Лісовський згадує, що в “Українській увертюрі” для головної партії “Анданте” використав “темку, услышанную <...> в лесу за городом”. Впливом пізнього європейського романтизму і російської музики ХІХ ст. позначені “*Fantasia lugubre*”, “Варіації на тему Леклера” Д. Ахшарумова; дві концертні увертюри та скерцо “Навесні” Л. Лісовського.

До репертуару оркестру не входили твори найсучасніших авторів, бо вважалися складними для сприйняття малопідготовленою публікою. Превалювання музики класичного стилю і відсутність у програмах відверто новаторських композицій зумовлювалися, насамперед, просвітницькими завданнями оркестру (поступове формування музичних смаків широких слухачьких кіл), вирішувати які, на думку Д. Ахшарумова, належало традиційному музичному репертуару.

З перших кроків своєї діяльності Д. Ахшарумов розпочав публікацію до кожного концерту оркестру пояснювальних програм, випередивши навіть такі важливі культурні центри, як Москва, Петербург та Київ. Ґрунтовність викладу, інформаційна насиченість цих анотацій здобули високу оцінку на сторінках преси: “Відзначаємо повноту і змістовність пояснювальної програми. У цьому плані й Петербург, і Москва можуть повчитися у Полтави!” [2, 987]. На жаль, не всі пояснювальні програми Д. Ахшарумова збереглися, лишилися тільки програми сезону 1900/1901 рр. та концертної подорожі 1911 р.

Ініціаторами створення програм виступили самі учасники оркестру. Реалізувати задум мав керівник. За своєю ретельністю і продуманістю пояснювальні програми нагадували навчальний посібник. Крім традиційних для анотацій просвітницького типу біографічних відомостей про композиторів та стислого опису виконуваних творів, увазі читача-слухача пропонувалися:

- огляд відповідного історичного періоду, в межах якого проходила діяльність митця (класицизм, романтизм);
- оцінка творчого доробку композитора у контексті епохи;
- визначення ролі виконуваного твору в творчій спадщині композитора та у контексті розвитку цього жанру чи стильового напрямку;
- історія жанру (симфонія);
- докладний аналіз форми з характеристикою основного тематизму твору;
- історія написання музичного твору, його сценічна чи концертна доля;
- переказ лібрето опери чи балету, фрагмент якого виконується у концерті;
- літературна програма;
- поетичний текст вокального твору – романсу, оперної сцени;
- літературна основа музичного твору.

В аналітичних екскурсах автор не лише стисло описує розвиток тематизму (обов'язково вказуючи, які саме інструменти виконують ту чи іншу тему), а й характеризує особливості гармонічної мови й інструментування, аналізує форму твору, оперуючи всім арсеналом музикознавчої термінології. Водночас програми приваблюють ненав'язливою поетичністю викладу (без надто прямолінійних тлумачень) із застосуванням літературних асоціацій. Іншомовні поетичні твори (наприклад, вірш «Danse Macabre» Анрі Казаліса – епіграф до «Танцю смерті» К. Сен-Санса) подає у власному перекладі. Широкий спектр принагідно використаних різноманітних історичних даних, влучних мистецьких паралелей, цікавих фактів з біографії митців, а також важливість філософських висновків свідчать про неабияку ерудованість Д. Ахшарумова, а справедливість критичних зауважень – про високі критерії в оцінці мистецьких явищ.

Аналіз програм Д. Ахшарумова вказує на європейську орієнтацію поглядів критика й музикознавця. Кожен твір Д. Ахшарумов намагався розглядати у широкому історичному й мистецькому контексті, не обмежуючись лише описом музичного тематизму. Пізнавальними для публіки були й цікаві екскурси в історію певного жанру, й аргументовані оцінки музичних творів, особливо сучасних композиторів. Пропонуючи слухачам найкращі зразки зарубіжної музики, Д. Ахшарумов відстоював художню значимість класичної спадщини. Нагадаємо, що на межі століть, у період бурхливого розвитку різноманітних новітніх мистецьких течій, цінність класичних зразків часто піддавалася сумніву. Залучаючи до своїх концертів твори сучасних російських та українських авторів, Д. Ахшарумов доводив їхню високу художню вартість, ставив в один ряд з уже визнаними світовими шедеврами. Красномовним прикладом є виконання у Кременчуці 1901 р. «Української симфонії» тоді ще невідомого композитора М. Колачевського. У пояснювальній програмі Д. Ахшарумов пророче оцінив його твори як такі, що свідчать «про незаперечний талант автора».

Найцікавіші анотації періодично друкувалися на сторінках «Русской музыкальной газеты». Після двох років концертних виступів Д. Ахшарумов дійшов висновку про необхідність видання пояснювальних програм окремою збіркою. І вже до початку нового сезону 1901–1902 рр. частина праці, присвячена європейським композиторам періоду раннього класицизму (від Рамо, Баха, Генделя до Бетховена), була завершена. Відгуки про хід роботи публікувалися на шпальтах періодики. 1905 р. свої наміри щодо видання повного зібрання програм під назвою «200 симфонических концертов и краткий разбор сочинений бывших и

нових композиторів» він виклав у листі-клопотанні до Художньої ради Петербурзької консерваторії з метою отримання субсидії від ІРМТ. За дорученням ради рецензію на цю працю написали професори консерваторії О. Глазунов і Л. Саккетті.

О. Глазунов відзначив низку позитивних рис праці Д. Ахшарумова: «вміння володіти пером, прагнення до новаторства», а також зазначив, що полтавський митець «перший завів у себе у провінції програми з нотними прикладами, які давно вже були розповсюджені за кордоном, випередивши тим самим петербурзьке відділення ІРМТ».

Отже, на Полтавщині вперше в Російській імперії спробували запровадити європейські традиції методологічного забезпечення музично-просвітницького процесу.

Водночас петербурзький рецензент констатував низку недоліків, які стосувалися переважно помилок у нотних прикладах. Аналіз музичних творів у пояснювальних програмах теж не завжди влаштовував О. Глазунова, оскільки, на його думку, автор намагався «передати читачу-слухачеві власне суб'єктивне тлумачення твору з художньо-естетичного боку» [1, 283–284]. Критик висловив сумніви і з приводу доцільності надто докладних характеристик виконуваних творів і деякої категоричності в їх оцінці. Він вважав, що слухачі мають право на самостійні висновки щодо прослуханих творів. Але такі думки О. Глазунов висловлював, спираючись на власний досвід концертної діяльності, а він мав справу з більш обізнаною столичною публікою та студентами-музикантами. Д. Ахшарумов же виступав перед публікою провінційною й основну мету своїх концертів бачив у вирішенні просвітницьких завдань, тому й давав у пояснювальних програмах докладні характеристики змісту творів, особливо складних для сприйняття композицій сучасних авторів. Друковані пояснювальні програми значно поліпшували сприйняття слухачською аудиторією різноманітного за жанрами і стильовими напрямками оркестрового репертуару.

Резонанс діяльності оркестру під керуванням Д. Ахшарумова був досить широким. Систематичні виступи колективу сприяли підвищенню загальнокультурного рівня публіки, що забезпечувало сприйняття і розуміння творів різних стильових напрямків. Наслідком активної пропагандистської діяльності оркестру стало виникнення мистецьких спілок аматорського чи напіваматорського характеру. Так, відомо про заснування 1900 р. у Кременчуці Спілки любителів симфонічної музики, діяльність якої була регламентована власним статутом [3, 384]. 1915 р. у селі Гожули створено аматорський музичний гурток, яким, на прохання його учасників, керував Д. Ахшарумов. Усіляко підтримуючи ініціативу сільських любителів симфонічної музики, митець допомагав музикантам професійними порадами, забезпечував нотною літературою, клопотався перед Головною дирекцією ІРМТ про матеріальну підтримку гуртківців у придбанні музичних інструментів.

За шістнадцять років діяльності колектив улаштував 434 виступи, з них лише у самій Полтаві – 392 симфонічні концерти і 42 камерні зібрання, а також 300 концертів під час гастрольних поїздок [4, 56]. Як бачимо, кількість гастрольних поїздок вражаюча. Однак ще більше вражає географія гастролей колективу. Панорама діяльності охоплювала як міста, що мали свої відділення ІРМТ (Вільна, Одеса, Миколаїв, Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону, Саратов, Тамбов, Харків, Херсон), так і ті, що не мали (Лібава і Юр'єв). У Воронежі, Катеринославі, Орлі, Пензі, Сімферополі, Тулі, незважаючи на заснування власних відділень ІРМТ, симфонічні концерти не влаштовувалися, тому приїзд оркестру Д. Ахшарумова був для місцевих жителів справжнім святом. Особливо значущою мистецькою подією стали концерти у сорока п'яти містечках, де симфонічна музика звучала вперше: Александрія, Александрівськ, Бахмут, Бердянськ, Бобруйськ, Брест-Литовськ, Бежецький завод, Белгород, Белосток, Вітебськ, Владимир, Гомель, Гродно, Двінськ, Єлець, Єлисаветград, Калиш, Калуга, Ковно, Козлов, Костянтиноград, Кременчук, Курськ, Кільці, Лодзь, Лозова, Лубни, Люблін, Маріуполь,

Мелітополь, Мінськ, Миргород, Могильов, Нова Александрія, Ніжин, Павлоград, Пирятин, Прилуки, Псков, Смоленськ, Сосновиці, Суми, Сідлець, Хорол, Юзове.

Як бачимо, активна й різножанрова гастрольна діяльність симфонічного оркестру Д. Ахшарумова була спрямована на популяризацію у провінції серйозної музики. Результатом цього стало поступове зростання загального культурного рівня населення і на Полтавщині, і на тих територіях імперії, де гастролював колектив. Загалом діяльність Полтавського відділення ІРМТ була потужним фактором впровадження професійних форм європейської музичної культури у розвиток мистецьких сфер регіону.

Важливим показником цих тенденцій стала пропаганда творів українських, особливо місцевих, композиторів. Адже мистецький вектор у професіоналізації музичного життя у країнах Європи був спрямований насамперед на пропаганду національного музичного мистецтва. Отже, до репертуару Полтавського відділення ІРМТ були включені як традиційні для того часу твори західноєвропейських і російських композиторів, так і твори українських, насамперед місцевих авторів, більшість з яких виконувалася вперше.

Відтак, виконуючи основні завдання епохи й реалізуючи важливу просвітницьку функцію, Полтавське відділення ІРМТ й оркестр Д. Ахшарумова розгортали свою мистецьку діяльність у руслі кращих традицій європейської музичної культури, іноді навіть випереджаючи центральні відділення Російської імперії. До цього належить і створення за європейським зразком пояснювальних програм, упровадження й поширення яких на теренах Російської імперії почало саме відділення ІРМТ.

Полтавське відділення ІРМТ відіграло важливу роль у розвитку музично-культурного життя регіону початку ХХ ст., забезпечивши професіоналізації найголовніших його сфер – гастрольно-концертного життя, музичної освіти й виконавства.

Література

1. Глазунов А. К. Письма, статьи, воспоминания / Сост. и вступ. ст. М. А. Ганиной. – Москва: Гос. муз. изд., 1958. – 549 с.
2. Русская музыкальная газета. – 1899. – №3.
3. Русская музыкальная газета. – 1900. – №36.
4. Финдейзен Н. Очерк деятельности Полтавского отделения Императорского русского музыкального общества за 1899–1915 гг. – Полтава, 1916. – 56 с.